

Răspândirea cărților din tipografia princiară albaiuliană (altele decât cele chirilice) secolele XVI-XVIII

Iulia Atena BOGDAN

Universitatea “1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, Facultatea de Istorie și Filologie
“1 Decembrie 1918” University of Alba Iulia, Faculty of History and Philology
11-13 “Nicolae Iorga” Street, Alba Iulia, Romania, tel: +40 258 811412,
Web: <http://www.uab.ro/>

*The spreading of the books from the princely print houses from Alba Iulia
(other than Cyrillic alphabet) XVth-XVIIIth centuries*

The spreading of the printed material from Alba Iulia is the most conclusive proof that the print houses from Alba Iulia influenced greatly their times. The fact that many books have survived in various libraries all over Europe confirms the wide dispersion of these prints.

Keywords: Transylvania, Europe, printing, library, books, dispersion

Cercetarea cărților vechi este adesea îngreunată de numărul redus de exemplare care au supraviețuit. Prezenta contribuție își propune actualizarea unor probleme de cercetare și valorificare a categoriei de cărți denumite “*Transylvanica*”, prin reperarea unor exemplare ale tipăriturilor albaiuliene apărute în altă limbă decât cea română și în alfabet latin.

Importanța tipăriturilor produse de tipografia princiară de la Alba Iulia este datorată unor factori precum statutul de capitală a orașului (între jumătatea secolului al XVI-lea și aproape până la sfârșitul celui următor) și fondarea prestigioasei Academii a lui Gabriel Bethlen. Larga răspândire a tipăriturilor este cea mai grăitoare dovadă a faptului că tipografiile albaiuliene au avut un mare impact asupra epocii respective. Tipografia de la Alba Iulia, în perioada Principatului, poate fi considerată una dintre marile realizări culturale ale perioadei. Oficina tipografică princiară de aici a beneficiat de contribuția importantelor personalități ale vieții politice și culturale,

începând de la primii tipografi veniți din Europa Centrală, încă din prima fază a activității până la cei care au orânduit activitatea din secolul al XVII-lea. Principii Transilvaniei de la Gabriel Bethlen până inclusiv la Mihai Apafi, au susținut activitatea tipografiei din Alba Iulia², apoi la sfârșitul secolului al XVIII-lea, episcopul Ignác Batthyány a mai fondat o tipografie independentă.

Tipăriturile albaiuliene au luat forme diverse, precum simple foi volante, calendare, volume etc. Transilvanicele tipărite la Alba Iulia au aliniat la standarde occidentale cultura cărții tipărite, au contribuit la realizarea planului de răspândire a calvinismului; hotărârile dietale tipărite la Alba Iulia au circulat în toată Transilvania și în afara ei, implementând exercițiul puterii centrale; manualele editate, circulând în sfera de influență a Academiei, au constituit un exemplu pe plan academic.

În prima perioadă a tipografiei s-au tipărit 25 de titluri de cărți³. Începuturile tipăririi se pot stabili pentru anul 1567 (1564), odată cu apariția aici a tipografului polonez

Raphael (Skrzetuski) Hoffhalter. Activitatea sa poate fi urmărită până la moartea sa în 1568, însă tipografia va continua să tipărească, se pare sub conducerea unui tipograf mai puțin cunoscut, Gregorius Wagner, care a tipărit în tipografia sa împreună cu văduva inițiatorului (Albae Ivliae MDLXVIII vidua Raphaelis Hoffhalter)⁴.

Raphael Hoffhalter a fost un tipograf bine pregătit prin oficiile europene prin care a trecut, el activând în Transilvania spre folosul Reformei⁵ și sub patronajul principelui, fiind numit *Typographus Regii*⁶. Numele lui Hoffhalter își are originea în cuvântul german *Hoffnung* (speranță), după cum ne arată și marca tipografică. Hoffhalter era și gravor, turna litere, făcea și comerț cu cărți. În general, cărțile tipărite de el sunt bogat ornamentate și au multe ilustrații⁷. Diacul Lorinț din Brașov a înființat în 1577 la Alba Iulia o tipografie cu litere chirilice, cu producție redusă, independentă de cea a lui Hoffhalter, patronată de principele Cristoph Báthory, însă această tipografie nu face obiectul prezentei cercetări.

Tipografia princiară de la Alba Iulia activă în secolul al XVII-lea în care s-au tipărit cărți în limba maghiară și latină, mai ales, înființată în 1623, își are originile în tipografia episcopală de la Bratislava, înființată în 1610 de către episcopul romano-catolic Francisc Forgách și care a funcționat acolo până în 1617. Apoi a fost mutată la Trnava, unde a intrat în funcțiune la 1619⁸. În primăvara anului 1621, la ordinele lui Gabriel Bethlen, tipografia a fost mutată la Košice, și din acest moment va funcționa ca și tipografie princiară, sub oblăduirea principilor calvini⁹. În anul 1622 instalația de la Košice ajunge la Alba Iulia și va fi pusă în slujba colegiului academic¹⁰. În perioada princiară a tipografiei, aceasta a produs 147 de tipărituri¹¹, într-un tiraj de aproximativ 500 de exemplare. În perioada de după invazia turco-tătară încă mai găsim publicații efectuate cu literele latine ale tipografiei, în diverse locații, dar mai ales la Cluj. Secolul al XVIII-lea este reprezentat de tipografia episcopului Ignatius Batthyány, subiectul fiind cercetat de doamna dr. Doina Hendre Biro¹².

Între 1624 și 1655 au fost tipărite 30 de titluri de manuale¹³, din care 18 fac parte dintr-un plan educațional compact, creat, organizat de profesorii Academiei Bethleniene. Johann Heinrich Bisterfeld a ajuns la Alba Iulia în noiembrie 1629, cu doi colegi profesori de la Herborn, pentru a realiza planul lui Bethlen pentru întemeierea unei Academii ardelene. Johann Heinrich Alsted, invitat pentru a preda cele trei limbi sfinte, latina, greaca, ebraica, Philipp Ludwig Piscator care se ocupa de retorică, oratorie, poezie și Johann Heinrich Bisterfeld, profesorul disciplinelor de logică, matematică și

filozofie¹⁴, au elaborat un program amplu de școlarizare¹⁵. Profesorii Colegiului și-au lăsat amprenta nu numai prin opera lor didactică și de publicare, dar și în organizarea muncii în tipografie. S-au tipărit de obicei tiraje de cinci sute - o mie de exemplare la o ediție. Manualele au ajuns și în afara Academiei, de exemplu prin donația episcopului György Csulai, la colegiul din Târgu Mureș¹⁶, unele ajungând ulterior la Biblioteca Teleki. Se poate observa că programa primelor cinci clase ale Academiei era urmată și de alte colegii din Transilvania, și prin profesorii ieșiți de la Academie, dar și prin trimiterea de exemplare gratuite din ordinul principelui Gheorghe Rákóczi I, care a continuat politica educativă a lui Gabriel Bethlen. El a încercat să îndemne la colaborare pe membrii rețelei școlare (Alba Iulia, Cluj, Oradea, Târgu Mureș, Sárospatak și Debrecen apoi Košice și Mukačevo). A urmărit cu atenție prin consilierii săi ca produsele tipografiei princiare să fie accesibile în teritoriul cât mai vast.

Legile dietelor constituie o categorie aparte de tipărituri vechi albaiulene. Nu au fost editate în forma cărților, nu apar cu foile de titlu, titlul legilor, directivei, normelor se află după numele domnitorului, înainte de textul legii. Nu au fost incluse în RMK¹⁷, însă la cercetătoarea Ecsedy Judit găsim o sistematizare a acestora conform modelului din RMK¹⁸. Puține au colofon și nu au nici impressum. Nu se pot considera cărți propriu-zise, deoarece nu au intrat în circuitul vânzării, au fost tipărite în tiraj scăzut, reprezintă mai degrabă foi volante și au fost trimise din oficiu autorităților. Localizarea tipografică a acestor texte reprezintă o provocare pentru cercetător. Cercetătorii au căzut de acord că cea mai mare parte a legilor dietelor au fost tipărite la Alba Iulia în tipografia princiară, apoi la Cluj cu instrumentar albaiulian, tot acolo în tipografia lui Gaspar Heltai¹⁹. În timpul Principatului Transilvaniei, au ieșit de sub tipar aproximativ o sută de publicații conținând hotărârile dietelor. Doar 20 pot fi identificate prin intermediul impressumului. Se poate presupune că începând cu anul 1623, până în aprilie 1658, tipografia de la Alba Iulia a produs toate edițiile hotărârilor dietale²⁰, tipăriturile juridice și de legislație din această perioadă fiind în număr de 51²¹.

Din tipografia albaiuliană au ieșit și tipărituri cu ocazia unor evenimente, nunți sau înmormântări ale unor persoane importante ale vieții culturale, politice etc., în număr de 24 de titluri. S-au tipărit și 2 calendare²².

Tipăriturile cu conținut polemic au cunoscut o largă circulație. Susținerea răspândirii religiei calvine a fost o preocupare importantă a tipografiei princiare, prin tipărirea de texte polemice și religioase, în număr de

40, din care 4 în limba română. O importantă realizare a anului 1636 dar și a întregii activități a tipografiei este lucrarea *Öreg Gradual* (Muzică religioasă) remarcabil prin dimensiunea în folio, xilografarea portativelor, s-a imprimat pe etape, portativele separat apoi notele și textul. Inițialele sunt frumos și bogat ornate la care s-au folosit și ornamente din instrumentarul capitlului de la Trnava²³.

În continuare dorim să întreprindem un studiu preliminar, o spicuire în unele liste de tipărituri albauliene, care prin circulație firească au ajuns în diverse biblioteci transilvănene, dar și peste granițele României. Conform RMNY²⁴, tipăriturile albauliene au ajuns în numeroase biblioteci, printre care: Biblioteca Academiei Maghiare, Biblioteca Széchényi din Budapesta²⁵, Biblioteca Muzeului Brukenthal din Sibiu, Biblioteca Teleki din Târgu Mureș, Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia, Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca și București, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca, Biblioteca Nazionale din Florența, Biblioteca Bodleiana din Oxford, Biblioteca Națională din Viena, British Museum din Londra etc.

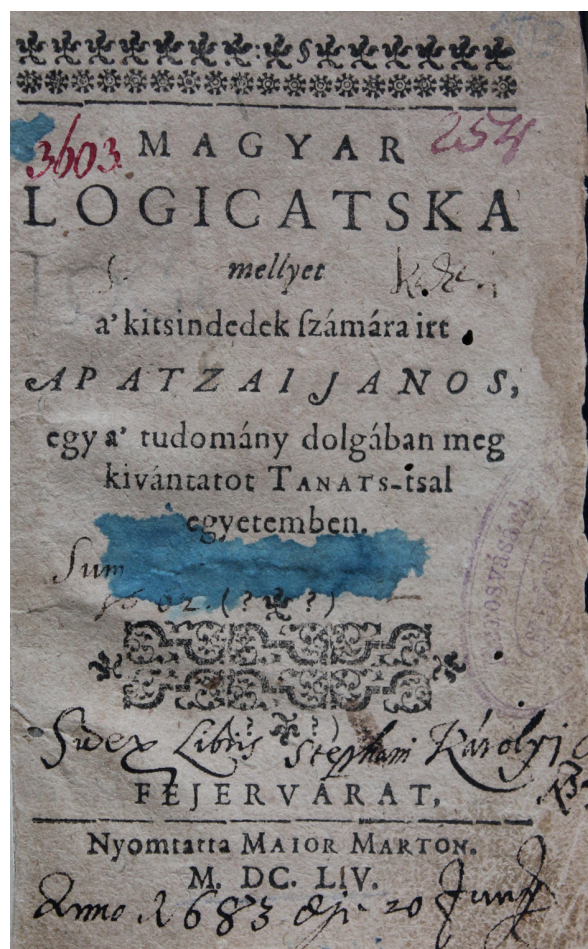
Titlurile din Biblioteca Batthyaneum de la Alba Iulia au fost cercetate de Iacob Mârza²⁶ și Rita Csala²⁷. Biblioteca Batthyaneum deține, conform cercetătoarei Rita Csala, 5 exemplare care au fost tipărite între 1568-1569 în tipografia primului tipograf, Raphael Hoffhalter și îl au ca autor pe Ferenc Dávid, primul episcop al reformaților și unitarienilor din Transilvania²⁸. În fondul Bibliotecii Batthyaneum de la Alba Iulia se păstrează, pentru secolul al XVII-lea, un dicționar de idiomuri latino-maghiare și o carte despre legislație, două lucrări ale episcopului reformat István Geleji Katona, *Praeconii evangelii*, 1640 și *Titkok titka*, 1645; un *Catechismus religionis christiane*, 1655, Imre Páriz Pápai, *Keskeny ut*, 1657. Aceste lucrări au fost analizate în detaliu de Rita Csala, cu elemente interesante de însemne de proprietate.

Biblioteca Teleki-Bolyai păstrează în colecțiile sale, de secolul al XVI-lea, 14 titluri²⁹, autori fiind Ferenc Dávid și Giorgio Blandrata, dintre acestea spicuim pe Ferenc Dávid, *Refutatio scripti Petri Melii*, 1567 și *Első része a Szent Irasnac*, 1569, ambele cu prima pagină deteriorată și rescrisă de mână; Giorgio Blandrata, *Aequipollentes*, 1568 și *Antitbesis pseudo Christi*, 1568. La British Library³⁰ am identificat *Első rész az Szent Irasnac* de Ferenc Dávid.

Opere ale lui Blandrata se găsesc și la Biblioteca Bodleiana din Oxford, *De falsa et vera unius* din 1567³¹, *De mediatoris Jesu Christi* din 1568³², *De regno Christi liber primus. De regno Antichristi liber secundus*³³ din 1569; la Biblioteca Nazionale din Florența³⁴ și la Biblioteca Națională din Viena³⁵ am identificat prin consultarea catalogului online

Brevis enarratio disputationis Albanæ de Deo trino, 1568.

În Biblioteca Teleki, pentru secolul al XVII-lea³⁶, se găsesc o *Instructio*, 1640, pentru fiul său a principelui Gheorghe Rákóczi I, o *Congratulatio publica*, 1655, a lui Isaac Basire, un alt profesor al Academiei albauliene, și 9 manuale școlare, printre care și exemplarul unicat din *Magyar logicatska* a lui János Apáczai Csere, tipărită în anul 1654. Biblioteca Bodleiana deține o *Schema primum generale*³⁷ din 1657. Un exemplar din *Instructio* a principelui Gheorghe Rákóczi I se găsește și la Biblioteca Nazionale din Roma³⁸.

*Magyar logicatska*³⁹

La Biblioteca Teleki din Târgu Mureș se păstrează hotărârile dietelor de la Alba Iulia produse în capitala Principatului între anii: 1623-1628, 1630-1635, 1637-1643, 1645-1650 și 1655.

Tipăriturile cu subiect religios, de fapt tematica preferată a tipografiei albauliene, dar și vremii în care au apărut, la Teleki se păstrează 14 titluri, printre care un exemplar unicat din *Catechismus az az a keresztyéni*

vallásnak, 1648, a lui István Fogarasi, pastorul românilor din Lugoș⁴⁰, o cărticică cu 48 de file, în limba română, cu ortografie maghiară adaptată. La Biblioteca Academiei din București se păstrează un facsimil al acestui catechism. Alte lucrări cu conținut polemic sunt de exemplu Péter Dengelegi, *Roevind anatomia*, 1630; Pál Keresztúri, *Christianus Lactens*, 1637, István Geleji Katona, *Praeconium Evangelicorum*, 1638.

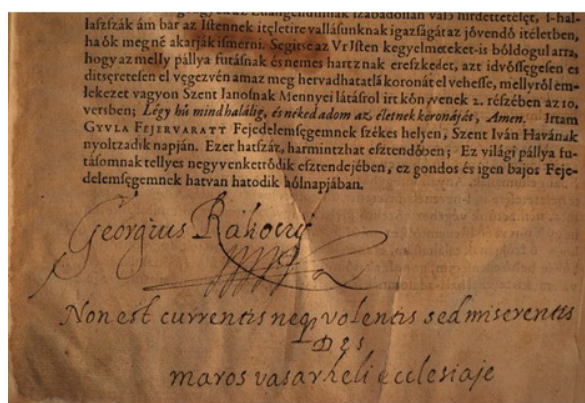

Catechismul lui Fogarasi⁴¹

Într-o colecție parohială, la Târgu Mureș se mai păstrează, la Biserica de pe strada Gecse, un exemplar din *Öreg Graduál*, aflat în stare bună de conservare⁴². Această culegere de cântece bisericesti a fost donată de Principele Gheorghe Rákóczi I, după cum se poate observa din dedicația cu semnătura sa. A fost dată în folosința cantorului, el fiind lăudat pentru activitatea depusă în slujba bisericii, după cum rezultă din însemnarea în versuri din anul 1710⁴³.

Öreg Graduál⁴⁴

Semnătura autografă a principelui⁴⁵

La Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca se păstrează câte o operă ale lui Ferenc Dávid, *Literae Convocatoriae*⁴⁶, și Giorgio Blandrata, *Aequipollentes*⁴⁷, ambele din 1568 și un Christianus Schesaeus, *Epithalamium in honorem nuptialem*⁴⁸ din 1567. BCU Cluj deține *Congratulatio*⁴⁹ a lui Isaac Basire și 4 manuale, printre care o carte de mici dimensiuni, cu tabele, *Practica Aritmetica*⁵⁰. Este notabil că din producția albaiuliană la BCU din Cluj-Napoca se păstrează relativ

multe dintre articolele dietale, din anii 1626⁵¹, 1630⁵² - 1633⁵³, 1634, 1636-1643, 1646⁵⁴, 1648-1650, 1661, 1664, 1669, 1670, 1674⁵⁵, 1675⁵⁶, 1676, 1678, purtând un titlu generic: *Articuli dominorum regnicolarum trium nationum regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum, in generalibus eorum comitiis Albae Juliae*. Unele exemplare poartă însemne interesante de proprietate și glose marginale, de exemplu pe documentul din anul 1626 se menționează anul în care s-a intrat în posesia acestuia (1626), iar pe documentul din 1630 au fost notate niște versuri.

Calendar⁵⁷ pentru anul 1635 se află tot la BCU "Lucian Blaga" din Cluj-Napoca. Această bibliotecă deține și 12 titluri dintre textele polemice, religioase, de exemplu Dávid Szikszai Hellopoeus, *Az mi keresztényi hitünknek*⁵⁸, 1632, István Pathai, *Az Sacramentumokról*⁵⁹, 1643. La Biblioteca Facultății de Teologie Reformată din Cluj se află un exemplar din *Csesemő keresztényen*, 1638, un catehism explicat și text polemic scris de Pál Keresztúri Bíró, dascălul fiilor principelui. Acest exemplar a aparținut rectorului Mihály Halics din Gherla și provine din biblioteca gimnaziului reformat din același oraș⁶⁰. Pentru secolul al XVIII-lea, Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca deține două tipărituri ale episcopului Batthyány: *Agamantis Palladii*⁶¹ din 1779 și *Leges ecclesiasticae*⁶² din 1785 și o operă a canonicului la Alba Iulia, András Zsigmond Szeredai, *Charitas initialis*⁶³, 1792 și o lucrare a lui Antal Szeredai, *Notitia veteris et novi capituli*⁶⁴, 1791, precum și un calendar⁶⁵ pentru anul 1791, tipărite în tipografia episcopală (Typis Episcopalis) al lui Ignác Batthyány.

La Biblioteca Muzeului Brukenthal⁶⁶ se găsesc 5 opere ale lui Ferenc Dávid și o lucrare al clujeanului István Basilius, *Az apostoli Credonac Rövid Magyarázattya*. Aici se mai află și 6 manuale, printre care un manual de limba latină folosit și în școlile europene pentru predarea limbii, Cato, Dionisius, *Disticha de moribus, quae vulgo inscribuntur Cato*⁶⁷, 1643, o ediție trilingvă în latină-maghiară-germană; 7 exemplare de texte polemice, 7 lucrări ocazionale care apăreau în legătură cu diferite evenimente solemne, unele susținute public; lucrarea profesorului de la colegiul bethlenian Johann Heinrich Alsted, *Schola triumphata*, din 1638.

La bibliotecile transilvane Batthyaneum, BCU "Lucian Blaga" din Cluj-Napoca⁶⁸, Brukenthal și Teleki se află câte un exemplar de omiletică funebră, *Exequiarium coeremonialium* din 1624, dedicată Susannei Károlyi, soția principelui Gabriel Bethlen; cu aceeași ocazie legată de înmormântarea Susannei Károlyi, la Teleki, BCU⁶⁹ și Brukenthal se păstrează câte un *Exequiae principales*, din 1624, fiind o culegere de texte. *Pallas Dacica*, 1640, editată de Johann Heinrich Bisterfeld, profesor albaulian, se găsește

și la Oxford, la Bodleiana⁷⁰ și la Biblioteca Nazionale din Roma⁷¹, Biblioteca Universitară din Halle, Sachsen-Anhalt⁷². Conform bibliografiilor maghiare consultate⁷³, la Biblioteca Academiei din Cluj-Napoca se află un exemplar unicat din Andreas de Moscorow Lachowius, *Oratio funebris in exequiis [...] matronae d. Margaretae Kronerianae*, tipărit la Cluj cu instrumentarul albaulian, în anul 1667, de către Martin Brassai Major, tipograf de la tipografia princiară.

În bibliotecile din Ungaria, la Biblioteca Academiei Maghiare pot fi identificate mai mult de o sută de titluri tipărite la Alba Iulia. Pe baza catalogului online se poate stabili că aici se află mai multe manuale, printre care, alături de alți autori, de Johann Heinrich Bisterfeld, *Philosophiae Primae seminarium*⁷⁴, 1652; *Beatae Virginis Ars*⁷⁵, 1651; *Disputatio theologica de divina scripturae*⁷⁶, 1641; *Disputatio theologica de domino nostro Jesu Christo*⁷⁷, 1641; de Johann Heinrich Alsted, *Latium in nucem*⁷⁸, 1648 și de Philippus Ludovicus Piscator, *Artis poeticae*⁷⁹, 1642, aceasta lucrare provenind de la biblioteca Széchényi din Budapesta.

În Biblioteca Academiei Maghiare se găsesc următorii ani din tipărituri legislative albauliene: 1622⁸⁰, 1636⁸¹, 1639⁸², 1642⁸³, 1643⁸⁴, 1645⁸⁵, 1648⁸⁶, 1650⁸⁷, 1651⁸⁸, 1661⁸⁹, 1667⁹⁰, unele fiind chiar în mai multe exemplare. La această bibliotecă se mai află două titluri conținând legiferări ale principilor: *Georgius Rakoci dei gratia princeps Transylvaniae. Az aros emberek, kalmarok es posztometszőknek*⁹¹, 1642; Mihály Apafi, *Minden rendbeli biveinknek akarjuk [...] tudtára adnunk*⁹², 1690, și o lucrare juridică a lui János Kitonich (tradus de János Kaszoni⁹³), *Rövid igazgatás [...] Magyar országnak [...] teörvény folyásiról*⁹⁴, 1647. În aceeași bibliotecă se păstrează printre altele, următoarele texte polemice, religioase: *Canones ecclesiastici ex veteribus, qua Hungariensibus, qua Transylvaniensibus, in unum collecti*⁹⁵, 1649; István Geleji Katona, *Titkok titka*⁹⁶, 1645; *Az egesz keresztényi vallásnak roevíd Fundamentomi*⁹⁷, 1645; Pál Medgyesi, *Egő szövetnek*⁹⁸, 1645; István Pathai, *A sacramentumokról*⁹⁹, 1643.

Dintre tipăriturile ocazionale, găsim Johann Heinrich Bisterfeld, *Pallas Dacica*¹⁰⁰, 1640; Tamás Tiszabecsi P., *I. Predicatio mellyet toet Tiszabetsi Tamas az idvoezöelt*¹⁰¹, 1641, în cazul acestui exemplar se pot urmări posesorii, având ex libris sau ștampilă: István Kassai, Anna Viczei, István Jenei (secolul al XVII-lea), János Toldalagi, (secolele XVII-XVIII), György Ráth (1828-1905). Valoroasa biblioteca a colecționarului și fondatorului unui muzeu budapestan György Ráth, conținând multe tipărituri albauliene, a fost donată în anul 1905 Academiei Maghiare¹⁰².

Din producția secolului al XVIII-lea, din tipografia episcopală albauliană al lui Batthyány, în colecțiile

Bibliotecii Academiei Maghiare¹⁰³, dar și la Viena¹⁰⁴, găsim niște exemplare de Antonius Szereday de Szent Haromsag, *Collectio continens tabulas vetustorum, ac recentiorum monumentorum*, 1791, Antal Szeredai, *Notitia veteris et novi capituli ecclesiae Albensis Transilvaniae*, 1791. Există aici și un decret al generalului Johannes Stephanus Stainville, împotriva abuzurilor soldaților, *Quandoquidem tantae et totius reiteratae querelae*¹⁰⁵, 1711.

Leges Ecclesiasticae, tipărită în tipografia episcopală, apoi la Cluj, există și la Biblioteca Academiei Maghiare¹⁰⁶, dar și în multe biblioteci din Italia, de exemplu la Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, Napoli¹⁰⁷, Biblioteca Vallicelliana de la Roma¹⁰⁸ etc. Biblioteca Bodleiana din Oxford deține de asemenea exemplare¹⁰⁹ din *Leges ecclesiasticae*, precum și un exemplar din *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta*¹¹⁰, din 1790, opera episcopului Ignác Batthyány. La Napoli se mai găsește un exemplar din Antal Mártonfi, *Initia astronomica speculae Batthyianianae Albensis in Transilvania*¹¹¹, 1798.

În Biblioteca Parlamentului maghiar din Budapesta se află 7 articole dietale, din anii 1630¹¹², 1633¹¹³, 1640¹¹⁴, 1647¹¹⁵, 1649¹¹⁶, 1661¹¹⁷, 1665¹¹⁸, un exemplar din Antonius Szereday de Szent-Háromság, *Series antiquorum, et recentiorum episcoporum Transilvaniae*¹¹⁹, din 1790 și două exemplare de *Leges ecclesiasticae*¹²⁰ de Ignatius Batthyány.

Prin prezentarea de față ne-am propus să atragem atenția asupra unei modalități de cercetare a tipăriturilor “transilvanice”, insistând asupra unei importante răspândiri în spațiul european. Activitatea tipografică albauliană s-a ridicat la cele mai înalte standarde ale epocii, fiind în cea mai mare parte sub tutela puterii princiare, apoi a episcopului Batthyany de Alba Iulia. Tipografiile albaulieni, sub protecția principilor, au produs în decursul a aproximativ două secole, tipărituri diverse, cu o rază de răspândire extinsă, în mai multe limbi și cu diferite tipuri de alfabet. Tipografiile fiind bine dotate și cu personal calificat, s-au dovedit a fi un loc de erudiție acumulată prin conlucrarea patronilor, editorilor, corectorilor, tipografilor, gravurilor și probabil și a altor factori nenumiți sau încă neidentificați prin documentele vremii.

La baza celor descrise mai sus stau listele de cărți citate, lucrări bibliografice mai vechi și mai noi, cataloagele bibliotecilor, cărțile online în absența unor exemplare aflate la dispoziție. Cărțile, prin conținutul lor ideatic și prin existența lor, reflectă multe aspecte ale societății și sunt mărturia epocii în care ele au văzut lumina tiparului. Păstrarea unui număr mare de exemplare, în diverse biblioteci ale Europei, atestă circulația intensă a acestora.

Note

1. Eva Márza, „Transylvanica. Un obiect de studiu neglijat”, în *Transilvania*, Sibiu, 2010, nr. 11-12, p. 1-3.
2. Judit Ecsedy V., *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajító korában, 1473-1800*, Budapest, Balassi kiadó, 1999, p. 12.
3. Adriana Zaharia, „Tiparul transilvănean cu litere latine, 1525-1655”, în *Transilvania*, Sibiu, nr. 5-6, 2012, p. 9.
4. Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, Kiadja a M. Tud. Akadémia, 1879, nr. 247. Vezi și la Adriana Zaharia, „Tiparul transilvănean cu litere latine”, p. 9.
5. Eva Márza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702*, Sibiu, Ed. Imago, p. 14.
6. Lajos Naményi, „A nagyváradi nyomdászat története”, în *Magyar Könyvszemle*, nr. 2, 1901, p. 177.
7. Judit Ecsedy V., *A könyvnyomtatás*, p. 173.
8. Judit Ecsedy V., *A könyvnyomtatás*, p. 123.
9. Judit Ecsedy V., „A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete”, în *Magyar Könyvszemle*, nr. 1, 1975, p. 11.
10. Zsigmond Jakó: *Philobiblon transilvan*, București, Kriterion, 1977, p. 377.
11. Judit Ecsedy V., „A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623—1636)”, în *Az OSZK Évkönyve 1974-1975*, Budapest, 1978, p. 353-354.
12. Doina Hendre-Biro, „Batthyaneum, o bibliotecă a Luminilor”, *Historia*, 2015, nr. 11; *Batthyaneum: omagiul fondatorului Ignatius Sallesius de Batthyany (1741-1798)*, București, Editura Bibliotecii Naționale a României, 2011; *Biblioteca Batthyaneum la sfârșitul secolului al XIX-lea. Cartea-catalog a lui Varjú Elemér, adnotată și comentată*, Editura Bibliotecii Naționale a României, 2014.
13. Judit Ecsedy V., „A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637—1658) és utóéleté”, în *Az OSZK Évkönyve 1978*, Budapest, 1980, p. 335.
14. Noémi Viskolcz, „Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században”, în *Magyar Könyvszemle*, nr. 3, 2002, p. 258.
15. Noémi Viskolcz, „Johann Heinrich Bisterfeld”, p. 249-252.
16. Noémi Viskolcz, „Johann Heinrich Bisterfeld”, p. 264.
17. Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, I, Budapest, Kiadja a M. Tud. Akadémia, 1879, II - *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, Kiadja a M. Tud. Akadémia, 1885.
18. Judit Ecsedy V., „A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka” p. 404.
19. József Fazakas, „A XVII. századi erdélyi országgyűlési törvények nyomdai meghatározása”, în *Magyar Könyvszemle*,

1944, nr. 2-4, p. 203.

20. József Fazakas, „A XVII. századi”, p. 202-203.

21. Judit Ecsedy V., „A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka”, p. 335.

22. Ibidem, p. 410.

23. Judit Ecsedy V., *A könyvnyomtatás*, p. 125.

24. *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, (coord. Borsa Gedeon), vol. I- 1473-1600, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, vol. II- 1601-1635, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, vol. III- 1636-1655, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000, *volumul IV- 1656-1670*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012.

25. La Biblioteca Széchényi din Budapesta putem găsi majoritatea tipăriturilor albauliene, în original, facsimil sau microfilm.

26. Iacob Mârza, „*Transylvania* la Bibliotheca Batthyaneum (I): cărți de la Alba Iulia”, în *Transilvania*, nr. 11-12, 2010, Sibiu, p. 10-13, „*Transylvania* la Bibliotheca Batthyaneum (II): cărți de la Brașov”, în *Transilvania*, Sibiu, 2012, Nr. 5-6, p. 20-23, „*Transylvania* la Bibliotheca Batthyaneum (III): cărți de la Alba Iulia”, în *Transilvania*, Sibiu, 2013, nr. 5-6, p. 42-45, „*Transylvania* la Bibliotheca Batthyaneum (IV): cărți de la Sibiu”, în *Transilvania*, Sibiu, 2015, nr. 6-7, p. 103-107.

27. Csala, Rita, „Tipăriturile albauliene din secolele XVI-XVII în colecția Bibliotecii Batthyaneum”, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești*, Alba Iulia, 2000, nr. 6, p. 107-112.

28. Csala, Rita, „Tipăriturile albauliene”, p. 108.

29. Detalii despre aceste cărți se găsesc în lucrarea editată de Mihály Sebestyén, *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai Novum Forum Siculorum*, Târgu Mureș, 2001.

30. [http://explore.bl.uk/primolibweb/action/display.do?tabs=moreTab&ct=display&fn=search&doc=BLL01000872675&indx=1&recIds=BLL01000872675&recIdxs=0&elementId=0&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&dscent=1&scp.scps=scope%3A%28BLC%29&frbg=&tab=local_tab&dstmp=1487264130804&srt=iso11&mode=Basic&nl\(488279563UI0\)=any&dum=true&tb=t&nl\(freeText0\)=albae%20iulia&vid=BLVU1](http://explore.bl.uk/primolibweb/action/display.do?tabs=moreTab&ct=display&fn=search&doc=BLL01000872675&indx=1&recIds=BLL01000872675&recIdxs=0&elementId=0&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&dscent=1&scp.scps=scope%3A%28BLC%29&frbg=&tab=local_tab&dstmp=1487264130804&srt=iso11&mode=Basic&nl(488279563UI0)=any&dum=true&tb=t&nl(freeText0)=albae%20iulia&vid=BLVU1) accesat în 15.07.2017, cota C.111.h.1.

31. http://solo.bodleian.ox.ac.uk/primolibweb/action/display.do?tabs=detailsTab&ct=display&fn=search&doc=oxfalepb014673793&indx=6&recIds=oxfalepb014673793&recIdxs=5&elementId=5&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&nl%28254947567UI0%29=any&rfnGrpCounter=1&query=any%2Ccontains%2Calba+Iulia&dscent=0&search_scope=LSCOP_OX&scp.scps=scope%3A%28ORA%29%2Cscope%3A%28OX%29%2Cscope%3A%28FMO%29&nl%281UISarWith0%29=contains&vid=OXVU1&fctV=%5B1500+TO+1800%5D&onCampus=true&institution=OX&rfnGrp=1&tab=loc accesat în 15.07.2017, cota Mason H 61 (1), Vet. I1 e.2.

32. <http://solo.bodleian.ox.ac.uk/primolibweb/action/>

[display.do?tabs=locationsTab&gathStatTab=true&ct=display&fn=search&doc=oxfalepb014673734&indx=4&recIds=oxfalepb014673734&recIdxs=3&elementId=3&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&nl%28254947567UI0%29=any&rfnGrpCounter=1&query=any%2Ccontains%2Calba+Iulia&dscent=0&search_scope=LSCOP_OX&scp.scps=scope%3A%28ORA%29%2Cscope%3A%28OX%29%2Cscope%3A%28FMO%29&nl%281UISarWith0%29=contains&vid=OXVU1&fctV=%5B1500+TO+1800%5D&onCampus=true&institution=](http://solo.bodleian.ox.ac.uk/primolibweb/action/display.do?tabs=locationsTab&gathStatTab=true&ct=display&fn=search&doc=oxfalepb014673734&indx=4&recIds=oxfalepb014673734&recIdxs=3&elementId=3&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&nl%28254947567UI0%29=any&rfnGrpCounter=1&query=any%2Ccontains%2Calba+Iulia&dscent=0&search_scope=LSCOP_OX&scp.scps=scope%3A%28ORA%29%2Cscope%3A%28OX%29%2Cscope%3A%28FMO%29&nl%281UISarWith0%29=contains&vid=OXVU1&fctV=%5B1500+TO+1800%5D&onCampus=true&institution=) accesat la 15.02.2017, cota Mason H 61 (1).

33. http://solo.bodleian.ox.ac.uk/primolibweb/action/display.do?tabs=locationsTab&gathStatTab=true&ct=display&fn=search&doc=oxfalepb014673844&indx=3&recIds=oxfalepb014673844&recIdxs=2&elementId=2&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&nl%28254947567UI0%29=any&rfnGrpCounter=1&query=any%2Ccontains%2Calba+Iulia&dscent=0&search_scope=LSCOP_OX&scp.scps=scope%3A%28ORA%29%2Cscope%3A%28OX%29%2Cscope%3A%28FMO%29&nl%281UISarWith0%29=contains&vid=OXVU1&fctV=%5B1500+TO+1800%5D&onCampus=true&institution= accesat la 15.02.2017, cota Mason H 61 (1).

34. http://opac.bncf.firenze.sbn.it/opac/controller.jsp?action=notizia_view¬izia_idn=CFIE047216 accesat la 15.02.2017, cota RARI.Guicc.10.10.38.

35. http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ157607402 accesat în 16.02.2017, cota 26.R.47.

36. Conf. dnei Klára Lázok, bibliotecar - șef secție la biblioteca Teleki.

37. http://solo.bodleian.ox.ac.uk/OXVU1:LSCOP_OX:oxfalepb014849039 accesat în 16.03.2017, cota Rawl. 398.

38. <http://bve.opac.almaviva.italy.it/BVE/result.php?bid=BVEE107187> consultat în data de 16.02.2017, cota MISC. VAL.991.10.

39. Mulțumesc pentru ajutor doamnei Klára Lázok, bibliotecar-șef secție la biblioteca Teleki.

40. Lajos Tamás, *Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánsági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből*, Cluj-Napoca, 1942, p. 17, pe siteul <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=1137> consultat la 16.03.2017.

41. Identificat cu concursul doamnei Klára Lázok, bibliotecar-șef secție.

42. Szidónia Weisz, „Öreg Gradual a Kistemplomból”, <http://www.vasarhely.ro/kulturter/oreg-gradual-kistemplombol#.VjGbrBHtHw> accesat în 28.10.2015.

43. Szidónia Weisz, „Öreg Gradual”.

44. Ibidem.

45. Ibidem.

46. cota BMV 410.

47. cota BMV 413.
48. cota BMV 388.
49. cota BMV 2887.
50. http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUC_LUJ_FCS_BMV1913.pdf accesat la 16.02.2017, cota BMV 1913, BMV 1913 dublet.
51. http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUCLUJ_FCS_BMV1794.pdf accesat la 16.02.2017, cota BMV 1794.
52. http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUCLUJ_FCS_BMV1873.pdf accesat la 16.02.2017, cota BMV1873.
- http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUCLUJ_FCS_BMV1874.pdf accesat la 16.02.2017, cota BMV1874.
53. http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUCLUJ_FCS_BMV1968.pdf accesat la 16.02.2017, cota BMV1968.
54. http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUCLUJ_FCS_BMV2397.pdf accesat la 16.02.2017, cota BMV2397.
55. http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUCLUJ_FCS_BMV4649.pdf accesat la 16.02.2017, cota BMV4649.
56. http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUCLUJ_FCS_BMV5718.pdf accesat la 16.02.2017, cota BMV5718.
57. cota BMV 2005.
58. cota BMV 1916.
59. cota BMV 2280.
60. <http://proteo.cj.edu.ro/konyntar/jelen.htm> consultat la 09.11.2015.
61. cota C.V.4917.
62. cota Patrimoniu 05197.
63. cota C.V. 2902.
64. cota Patrimoniu 02773.
65. cota C.1483.
66. Pentru detalii despre aceste cărți se poate consulta Nägler, Doina, *Catalogul Transilvanicelor*, vol. I, Biblioteca Brukenthal, Sibiu, 1974.
67. Judit Ecsedy V., în „A gyulafehérvári fejedelemi nyomda második korszaka”, p. 293-295, consideră că acest text a fost tipărit mai degrabă la Sibiu.
68. cota BMV 1753.
69. cota BMV 1752.
70. http://solo.bodleian.ox.ac.uk/primolibweb/action/display.do?tabs=locationsTab&gathStatTab=true&ct=display&fn=search&doc=oxfaleph013987643&indx=1&recIds=oxfaleph013987643&recIdxs=0&elementId=0&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&v%28254947567UI0%29=any&rfnGrpCounter=1&query=any%2Ccontains%2Calba+ilia&dscn t=0&search_scope=LS COP_OX&scp.scps=scope%3A%28ORA%29%2Cscope%3A%28OX%29%2Cscope%3A%28FMO%29&v%281UIstartWith0%29=contains&vid=OXVU1&fctV=%5B1500+TO+1800%5D&onCampus=true&institution accesat în 16.02.2017, cota Rawl. 420 (1).
71. <http://bve.opac.almavivaitalia.it/BVE/result.php?bid=BVEE107186> consultat în data de 16.02.2017, cota MISC. VAL.991.9.
72. <http://digital.bibliothek.uni-halle.de/bd/content/thumbview/1762784> consultat în data de 16.03.2017, cota Ung II 145 (2).
73. *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, volumul IV- 1656-1670, numerotat 3349.
74. cota RM II. 90.
75. cota RM II. 87.
76. cota RM II. 62/koll. 1.
77. cota RM II. 62/koll. 2.
78. cota RM II. 76, Ráth 652.
79. cota RM II. 4028.
80. cota RM I. 54.
81. cota RM I. 74.
82. cota RM I. 55.
83. cota RM II. F. 64, Mikrofilm: A 344/VII.
84. cota Mikrofilm: A 344/VII.
85. două articole, cota RM I. 66, Mikrofilm: A 344/VII.
86. cota Mikrofilm: A 344/VII.
87. cota RM I. 68, Mikrofilm: A 344/VII.
88. cota RM I. 69, Mikrofilm: A 344/VII.
89. cota RM I. 56.
90. cota RM I. 8, RM I. 72.
91. cota RM I. 77.
92. cota RM I. 61.
93. Ecsedy V., „A gyulafehérvári fejedelemi nyomda második korszaka”, p. 331.
94. cota RM I 695.
95. cota RM II 528.
96. cota RM I 494a/koll. 1.
97. cota RM I 351.
98. cota Ráth 199, RM I 832.
99. cota Ráth 184.
100. cota Ráth 637.
101. cota Ráth 118/1/koll. 2.
102. <http://real-eod.mtak.hu/1229/1/13367.pdf> accesat în 16.03.2016.
103. cota 564.345, 563.267, 564.328; 564.346.
104. <http://data.onb.ac.at/rec/AC10363806> accesat în 16.02.2017, cota 7317-B , 25.M.42
105. cota RM II 579.

106. cota 523.042.
 107. cota SALA FARN. 15. H 0038.
 108. cota S.BOR C.VIII.191.
 109. cota Mason KK 152-4, Vet. H5 b.2-4.
 110. cota Lib.Hung. d.29.
 111. cota SALA FARN. 34. E 111.
 112. cota 414.856:1630.
 113. cota 414.856:1633.
 114. cota C2/2829.
 115. cota 414.856:1647.
 116. cota 414.856:1649.
 117. cota 414.856:1661.
 118. cota 414.856:1665.
 119. cota 372.413.
 120. cota 353.498, 354.786:1.

Bibliography:

Books:

Ecsedy V. Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473-1800 (The printing of books in Hungary in the times of manual printing)*, Budapest, Balassi kiadó, 1999.

Jakó Zsigmond, *Philobiblon transilvan (Transylvanian Philobiblon)*, București, Kriterion, 1977.

Mârza, Eva, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702 (From the history of the Romanian printing. The printing house of Alba Iulia)*, Sibiu, Editura Imago, 1998.

Nägler, Doina, *Catalogul Transilvanicelor (Catalogue of Transylvanics)*, vol. I, Biblioteca Brukenthal, Sibiu, 1974.

Régi Magyarországi Nyomtatványok (Old Hungarian Prints), (coord. Borsa Gedeon), I. 1473-1600, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, II. 1601-1635, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, III. 1636-1655, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000, IV. 1656-1670, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012.

Sebestyén Mihály, *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai Novum Forum Siculorum (Catalogue of sixteenth-century books of the Teleki-Bolyai Library in Târgu Mureș)*, Târgu Mureș, 2001.

Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár (Old Hungarian Library)*, I. *Az 1531-1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve (Handbook of the Hungarian books printed between 1531-1711)*, Budapest, 1879, II. *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve (Handbook of the books printed in our country in non-Hungarian language between 1473-1711)*, Budapest, 1885.

Tamás Lajos, *Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánsági és bunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből (The Catechism of*

István Fogarasi. Chapter from the cultural history of the Banat- and Hunedoara area Romanians), Cluj-Napoca, 1942.

Magazine articles:

Csala Rita, „Tipăriturile albauliene din secolele XVI-XVII în colecția Bibliotecii Batthyaneum (The XVI-XVII century prints from Alba Iulia in the collection of the Batthyaneum Library)”, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești*, Alba Iulia, 2000, nr. 6, p. 107-112.

Ecsedy V. Judit, „A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete (The origins of the Prince's print house from Alba Iulia)”, în *Magyar Könyvszemle*, nr. 1, 1975, p. 9-24.

Ecsedy V. Judit, „A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (The first period of the Prince's print house from Alba Iulia) (1623—1636)”, în *Az OSZK Évkönyve 1974-1975*, Budapest, 1978, p. 349-421.

Ecsedy V. Judit, „A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637—1658) és utóélete (The second period of the Prince's print house from Alba Iulia and its afterlife)”, în *Az OSZK Évkönyve 1978*, Budapest, 1980, p. 291-341.

Fazakas József, „A XVII. századi erdélyi országgyűlési törvények nyomdai meghatározása (Establishing the provenance of XVIIIth century Transylvanian Diet articles)”, în *Magyar Könyvszemle*, nr. 2-4, 1944, p. 201-205.

Mârza, Eva, „Transilvanica. Un obiect de studiu neglijat (Transilvanica. A neglected subject of study)”, în *Transilvania*, Sibiu, 2010, nr. 11-12, p. 1-3.

Mârza, Iacob, „Transilvanica la Bibliotheca Batthyaneum (I): cărți de la Alba Iulia (Transilvanica in the Batthyaneum Library (I): Books from Alba Iulia)”, în *Transilvania*, nr. 11-12, 2010, Sibiu, p. 10-13.

Naményi Lajos, „A nagyváradi nyomdászat története (The history of printing in Oradea)”, în *Magyar Könyvszemle*, nr. 2, 1901, p. 170-182.

Viskolcz Noémi, „Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. Században (Johann Heinrich Bisterfeld and the printing of manuals in Alba Iulia in the XVIIIth century)”, în *Magyar Könyvszemle*, nr. 3, 2002, p. 249-271.

Weisz Szidónia, „Öreg Graduál a Kistemplomból (Old Church Songbook from the Kistemplom)”, pe siteul <http://www.vasarbely.ro/kulturter/oreg-gradual-kistemplombol#.VjGbrBHtHw> accesat în 28.10.2015.

Zaharia, Adriana, „Tiparul transilvănean cu litere latine, 1525-1655 (The Latin alphabet printing in Transylvania, 1525-1655)”, în *Transilvania*, Sibiu, nr. 5-6, 2012, p. 6-9.